



УДК 323.281:35.075.2:316.647.6(=161.2) "1977/1979"

**СУДОВІ РЕПРЕСІЇ КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПРОТИ
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ (ЛЮТИЙ 1977 – ЛЮТИЙ 1979 рр.)****Богдан ПАСКА***Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра історії України і методики викладання історії,
вул. Шевченка, 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна**e-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua**DOI: 10.15330/gal.38.119-129**ORCID: 0000-0002-5452-5254*

У статті досліджуються судові репресії радянського режиму проти Української гельсінської групи (УГГ) у період її найвищої активності – з лютого 1977 до лютого 1979 рр. Цей часовий проміжок став вирішальним у формуванні державної стратегії радянських органів влади щодо придушення організованого правозахисного руху в УРСР. На основі широкої джерельної бази, яка включає раніше засекречені документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, програмні документи УГГ та свідчення учасників подій, автор аналізує форми, методи та масштаби репресивної політики КДБ щодо учасників групи. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Було проведено перехресний аналіз та зіставлення інформації історичних джерел різного походження для встановлення об'єктивної картини подій. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що окреслена проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії.

Зосереджено увагу на специфіці реалізації судових переслідувань, які виступали не лише як інструмент покарання, але і як засіб превентивного тиску, ізоляції лідерів УГГ та демонстративного залякування ширших дисидентських кіл. У статті докладно висвітлено перебіг судових процесів над Миколою Руденком та Олексієм Тихим, Миколою Матусевичем і Мирославом Мариновичем, Левком Лук'яненком, а також організаційні, оперативні та ідеологічні механізми їх реалізації. Автор доводить, що попри показовий характер репресій та намагання дискредитувати УГГ як «антирадянську» й «екстремістську» організацію, її учасники продемонстрували високий рівень моральної стійкості, відмову від співпраці з владою та спробу використати суди як трибуну для публічного викриття порушень прав людини в СРСР. Окрема увага приділена міжнародному контексту діяльності УГГ, зокрема спробам КДБ мінімізувати її контакти із зовнішнім світом, ігноруючи в публічному просторі сам факт існування групи.

У статті також розглянуто наслідки судових репресій для подальшої долі УГГ. Хоча затримання і тривалі терміни ув'язнення ключових активістів завдали структурі значного удару, вони не призвели до її ліквідації. Діяльність групи продовжилася зусиллями залишених на волі учасників, серед яких особливо активними були Оксана Мешко та Олесь Бердник. УГГ надалі публікувала меморандуми, інформаційні бюлетені та заклики до міжнародної спільноти, а також поповнювала свої лави новими членами, зокрема серед політичних в'язнів.

Стаття дозволяє комплексно оцінити судові репресії як один із центральних інструментів радянської каральної системи в протидії правозахисному рухові в Україні, а також простежити механізми тиску, дезінформації та маніпуляції громадською думкою, що були характерними для діяльності КДБ у зазначений період. Дослідження поглиблює розуміння динаміки протистояння між державою та громадянським суспільством в умовах авторитарного режиму та окреслює важливі аспекти національного спротиву, актуальні й у сучасному контексті боротьби за права людини.

Ключові слова: Українська гельсінська група (УГГ), Комітет державної безпеки (КДБ), репресії, український дисидентський рух, правозахисний рух, радянський режим.

Постановка проблеми. Українська гельсінська група (УГГ) (офіційна назва – Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод) стала однією з найбільш організованих та ідейно згуртованих структур правозахисного руху в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) у другій половині 1970-х рр. УГГ було створено 9 листопада 1976 р., а її членами-засновниками виступили Микола Руденко (голова), Петро Григоренко,

Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Олесь Бердник, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Олексій Тихий, Ніна Строката та Іван Кандиба. Активна діяльність групи, зосереджена на висвітленні фактів порушень загальнодемократичних прав людини та національних прав українського народу, мала легальний характер і привернула увагу як вітчизняної, так і міжнародної громадськості, чим викликала серйозне занепокоєння радянських карально-репресивних органів. Попри наявність досліджень, що торкаються загальних аспектів діяльності УГГ, репресивна політика радянської влади, зокрема судові репресії проти членів групи в 1977–1979 рр., залишаються недостатньо вивченими в їх системному, хронологічному й організаційному вимірах.

Наявна в історіографії фрагментарність висвітлення судових переслідувань активістів УГГ, відсутність комплексного аналізу механізмів, логіки та стратегії дій Комітету державної безпеки УРСР у цей період створюють потребу в цілеспрямованому дослідженні цього питання. Особливо актуальним є аналіз способів ізоляції правозахисників, інструментів дискредитації в очах громадськості та міжнародної спільноти, специфіки організації судових розправ та реакції радянської влади на протестну активність. Таким чином, існує необхідність ґрунтовного вивчення судових репресій як складової загальної стратегії нейтралізації українського правозахисного руху в період пікового періоду діяльності УГГ – з лютого 1977 до лютого 1979 рр.

Аналіз основних досліджень. Проблематика репресій радянського режиму проти УГГ знайшла своє відображення на сторінках комплексних досліджень з історії українського дисидентського руху авторства Г. Касьянова¹, А. Русначенка², Ю. Данилюка та О. Бажана³. Зокрема, Г. Касьянов під час аналізу репресивних дій влади проти правозахисників звертає особливу увагу на попередні зусилля партійного керівництва, спрямовані на приховування каральних заходів від громадськості. Важливу передумову для посилення репресій проти УГГ дослідник вбачає в значному збільшенні штату КДБ УРСР у серпні 1978 р.⁴ Учені Ю. Данилюк та О. Бажан у своїй монографії головним ініціатором нанесення превентивного удару по УГГ вважають саме очільника республіканського КДБ Віталія Федорчука, а також звертають увагу на надзвичайну жорсткість винесених лідерам групи вироків⁵.

Під час написання статті було використано дослідження Я. Сека⁶, присвячене характеристиці ключових етапів діяльності УГГ. Історик виокремлює такі етапи: 1) листопад 1976 – лютий 1977 рр.: діяльність членів-засновників групи; 2) лютий 1977 – лютий 1979 рр.: пік активності в умовах постійної загрози затримань; 3) лютий – жовтень 1979 р.: приєднання до УГГ політичних в'язнів та зміна акцентів у сторону захисту саме національних прав українського народу; 4) листопад 1979 – березень 1981 рр.: витіснення групи із суспільного життя УРСР; 5) квітень 1981 – липень 1988 рр.: стагнація гельсінського руху. Хронологічні межі нашого дослідження співпадають із другим етапом існування УГГ – від перших затримань її учасників у лютому 1977 р. до масового вступу політичних в'язнів до групи в місцях позбавлення волі й одночасного переходу влади до більш активних судових репресій проти українських правозахисників у лютому 1979 р.

Дослідник О. Бажан у своїй статті ставить за мету розкрити роль УГГ в консолідації опозиційного руху в Україні в другій половині 1970-х рр., показати ставлення світової громадськості до проблем українського народу та прав людини в Україні⁷. Ю. Павлюченко нама-

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.

² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

³ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

⁴ Касьянов Г. Незгодні... С. 160–171.

⁵ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні... С. 202–206.

⁶ Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2012. Вип. 1. С. 142–149.

⁷ Бажан О. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 14: Історія. С. 73–79.



гається простежити історико-правові аспекти громадської активності УГГ⁸. Реакцію радянського режиму та його каральних органів на створення та початок діяльності групи наприкінці 1976 – на початку 1977 рр. піддано ретельному аналізу в дослідженні Б. Паски⁹. Біографічні довідки про всіх учасників УГГ вміщено в енциклопедичному довіднику «Рух опору в Україні: 1960–1990»¹⁰.

Основою джерельної бази стали раніше засекречені матеріали з Галузевого державного архіву Служби безпеки України – доповідні записки та інформаційні повідомлення керівництва КДБ УРСР на адресу вищого партійного керівництва й кремлівського центру з приводу організації каральних заходів проти українських дисидентів¹¹. Також активно використовувалися програмні документи і матеріали УГГ, зібрані в 4-томному виданні «Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод: Документи і матеріали», яке побачило світ у 2001 р.¹². Корисними були напрацювання й спогади учасників групи – О. Тихого¹³, В. Овсієнка¹⁴, Л. Лук'яненка¹⁵, О. Мешко¹⁶, П. Григоренка¹⁷.

Мета статті – всебічний та комплексний аналіз судових репресій радянського режиму проти середовища УГГ протягом лютого 1977 – лютого 1979 рр.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з лютого 1977 р. радянський режим перейшов до відкритих політичних переслідувань учасників УГГ. У перші роки існування групи влада обрала комбіновану тактику придушення її діяльності. Найбільш активних учасників піддавали судовим репресіям за політичними статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР, що мало на меті як нейтралізацію лідерів, так і залякування всього дисидентського середовища. Водночас проти інакодумців, які продовжували залишатися на волі, працівники КДБ здійснювали комплекс заходів оперативного та попереджувально-профілактичного характеру, спрямованих на порушення єдності всередині УГГ, обмеження будь-якої дисидентської активності та припинення існування групи¹⁸. Також працівники КДБ були змушені зважати на позицію міжнародної спільноти, заходи світової громадськості на підтримку УГГ¹⁹. Тому судові репресії протягом досліджуваного періоду використовували в рідкісних випадках – лише тоді, коли всі інші «виховні» заходи КДБ не давали свого результату.

⁸ Павлюченко Ю. Історико-правові аспекти діяльності Української гельсінської групи. *Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціополітичний і літературний контекст: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої вшануванню пам'яті відомого українського поета, перекладача, літературознавця і правозахисника*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 34–38.

⁹ Паска Б. Реакція Комітету державної безпеки на створення Української гельсінської групи (1976–1977 рр.). *Культурологічний альманах*. 2024. № 3. С. 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>.

¹⁰ Рух опору в Україні: 1960–1990. *Енциклопедичний довідник*. Київ : Смолоскип, 2012. 896 с.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

¹² Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 1: Особистості / упор. Є. Захаров. Харків : Фоліо, 2001. 208 с.; Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / упор. Є. Захаров. Харків : Фоліо, 2001. 196 с.; Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3: Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / упор. Є. Захаров. Харків : Фоліо, 2001. 240 с.

¹³ Олекса Тихий: думки про рідний Донецький край (Том I) / упор. В. Овсієнко та ін. Донецьк : Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012. 416 с.

¹⁴ Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Київ : КЛІО, 2023. 512 с.

¹⁵ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! Київ: Софія, 1994. 512 с.

¹⁶ Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / упор. В. Овсієнко, О. Сергієнко. Харків : Права людини, 2005. 344 с.

¹⁷ Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / упор. О. Обертас. Київ : Смолоскип, 2008. 832 с.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 16: Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР. Спр. 1064: Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернутих із ЦК Компартії України, 18 листопада 1977 р. – 30 грудня 1977 р. Арк. 91.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1060: Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернутих із ЦК Компартії України, 15 липня 1977 р. – 20 липня 1977 р. Арк. 204.

Ключовими завданнями КДБ були унеможливлення громадської діяльності учасників УГГ, їх ізолювання від зв'язків із московськими дисидентами та закордоном, розкол групи, компрометація її учасників. Протягом 1977 р. в рамках заходів КДБ щодо недопущення розростання УГГ за ґратами опинилися її лідер Микола Руденко, а також активні члени: Олексій Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович і Левко Лук'яненко. Саме в 1977 р. відбувся своєрідний зсув у ставленні керівництва КДБ до українського дисидентського руху: якщо до цього часу найбільш «небезпечним» для влади вважалося середовище т. зв. постшістдесятників (Юрій Бадзьо, Борис Антоненко-Давидович, Михайлина Коцюбинська, брати Михайло і Богдан Горині та ін.), то тепер саме члени УГГ викликали найбільше занепокоєння спецслужби. У результаті було прийнято рішення припинити справу групової оперативної розробки «Блок», заведену ще в 1971 р. на українських дисидентів із середовища шістдесятницького правозахисту, а натомість відкрити нову справу під тією ж назвою, ключовими об'єктами якої стали члени УГГ та близькі до них «постшістдесятники». Цей крок вдалося реалізувати уже в наступному, 1978 р.²⁰.

П'ятого лютого 1977 р. було затримано лідера УГГ М. Руденка та її активного учасника О. Тихого, відбулася хвиля обшуків у О. Мешко, М. Матусевича та М. Мариновича²¹. Однак після короткої хвилі розгубленості активність групи було відновлено стараннями в першу чергу О. Бердника, який де-факто замінив М. Руденка на посту очільника УГГ, Л. Лук'яненка, а також М. Матусевича та М. Мариновича. Двоє останніх були особливо активними в процесі розширення зв'язків групи в дисидентському середовищі. Зокрема, 26 березня 1977 р. М. Матусевич із дружиною Ольгою Гейко-Матусевич відвідали нещодавно звільненого із мордовських колоній політв'язня Василя Овсієнка в Житомирській області. Натомість М. Маринович вирушив до Львова для зустрічі з Атеною Пашко, а згодом здійснив поїздку до Москви, де зустрівся з Петром Вінсом, а також до м. Таруса (Калужської обл., нині РФ), де відвідав Н. Строкату²².

Реакція КДБ була блискавичною – з подачі спецслужби органи міліції під час поїздки до Москви М. Мариновича провели в нього обшук у м. Серпухов, під час якого вилучено численні програмні документи УГГ²³. Уже 6 квітня 1977 р. керівництво республіканського КДБ запропонувало Першому секретарю Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимирові Щербицькому розглянути можливість взяття під варту М. Матусевича та М. Мариновича. У середині квітня відповідне рішення було ухвалено на нараді вищого партійного керівництва УРСР за участю В. Щербицького, І. Соколова, О. Ватченка і О. Ляшка. А вже 23 квітня обох дисидентів було ув'язнено²⁴.

У другій половині 1977 р. керівництво КДБ «найбільш екстремістськи налаштованими» учасниками УГГ вважало О. Бердника, Л. Лук'яненка та О. Мешко²⁵. 18 листопада В. Федорчук запропонував вищому партійному керівництву піддати затриманню Л. Лук'яненка та О. Бердника та притягнути їх до кримінальної відповідальності за ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Розслідування справи планувалося доручити Управлінню КДБ у Чернігівській області, а судовий процес провести в Чернігові, де проживав Л. Лук'яненко. Але, за результатами наради вищого партійного керівництва під головуванням В. Щербицького 22 листопада, вочевидь, якогось конкретного рішення щодо активізації судових репресій щодо лідерів УГГ ухвалене не було²⁶.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 109; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074: Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернутих із ЦК КП України, 17 травня 1979 р. – 24 травня 1979 р. Арк. 69.

²¹ Паска Б. Реакція КДБ... С. 173.

²² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1059: Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 12 травня 1977 р. – 13 червня 1977 р. Арк. 273–274.

²³ Там само. Арк. 274.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1059. Арк. 269–276; Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2... С. 104.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 220.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 220–228.



Зрештою, 6 грудня на адресу Першого секретаря ЦК КПУ В. Федорчук відправив чергове спецповідомлення у справі Л. Лук'яненка. Очільник спецслужби доповідав про зустріч дисидента з оперативним джерелом КДБ, під час якої активіст прямо заявляв про своє бажання продовжувати правозахисну діяльність і говорив, що «як український патріот не має наміру залишатися байдужим, коли йде повна русифікація нації і через два десятиліття її не стане». Інформатору КДБ Л. Лук'яненко вручив 12 листів для відправлення їх учасникам дисидентського руху по всій Україні та за її межами з повідомленнями, що УГГ поповнюється новими людьми і продовжує діяти, та запрошеннями долучитися до її діяльності²⁷. Очевидно, саме ця зустріч і стала приводом до активізації відкритих репресій проти чернігівського дисидента. Із санкції Прокурора Київської області на його кореспонденцію було накладено арешт. Володимир Щербицький ознайомився з цим повідомленням 10 грудня, і того ж таки дня за згодою кремлівського центру працівники Чернігівського УКДБ відкрили проти Л. Лук'яненка кримінальну справу за ст. 62, ч. II. Через два дні дисидент опинився за ґратами, а в інших членів УГГ – О. Бердника, І. Кандиби, В. Калиниченка та П. Вінса – було проведено серію обшуків²⁸.

Усі затримані лідери УГГ під час попереднього слідства відмовилися співпрацювати з працівниками КДБ, вели себе досить сміливо й безкомпромісно. Зокрема, О. Тихий відразу після затримання в лютому 1977 р. вимагав надати йому тексти Загальної декларації прав людини, Гельсінського Заключного Акта Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, а також заявив, що не підпише жодного документа слідства, який буде складено російською мовою²⁹. Микола Матусевич під час допитів відмовлявся давати покази, у камері слідчого ізолятора вів розмови «антирадянського характеру», твердив про «порушення прав людини в СРСР, необхідність боротися за визволення України»³⁰. Левко Лук'яненко в перші тижні слідства подав клопотання до Президії Верховної Ради СРСР про видачу йому дозволу на виїзд за кордон та відмовився брати участь у слідстві до отримання офіційної відповіді від радянської влади³¹. Взяті під варту дисиденти надіялися на міжнародний розголос їхніх справ, підтримку з боку української діаспори й урядів країн Заходу та можливе видворення за кордон.

Своєю чергою працівники КДБ намагалися скомпрометувати затриманих. Коли завдяки роботі інформаторів улітку 1977 р. спецслужба дізналася про те, що дисидентка Надія Світлична та О. Бердник підозрюють узятого під варту М. Мариновича в співпраці з КДБ, було дано вказівку всіляко підсилювати ці чутки³². З метою змушення політичних в'язнів до співпраці зі слідством часто використовували тиск через родичів. Зокрема, під час перебування під слідством першого лідера групи М. Руденка під впливом КДБ його сини зверталися до батька з проханням «покаятися» та зректися своїх поглядів³³. Відразу після взяття під варту Л. Лук'яненка були допитані як свідки його дружина й брат – Надія Лук'яненко та Олександр Лук'яненко – які намагалися не давати компрометуючих показів на ув'язненого. У зв'язку з цим через «оперативні можливості» працівники КДБ здійснювали «стримуючий вплив» на родичів Л. Лук'яненка, шантажуючи їх можливим погіршенням становища дисидента вслідчому ізоляторі³⁴.

Судові процеси над лідерами УГГ відбулися у такій послідовності:

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1065: Оригінали документів доповідних записок, спеціальних повідомлень, повернених із ЦК Компартії України, 22 листопада 1977 р. – 30 грудня 1977 р. Арк. 96–97.

²⁸ Там само. Арк. 163–167.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058: Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 15 лютого 1977 р. – 8 квітня 1977 р. Арк. 363.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1061: Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 7 липня 1977 р. – 28 липня 1977 р. Арк. 282.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1065. Арк. 198.

³² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062: Оригінали документів доповідних записок, спеціальних повідомлень, повернених із ЦК Компартії України, 3 серпня 1977 р. – 14 вересня 1977 р. Арк. 208–209.

³³ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод : в 4 т. Т. 3... С. 44.

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1065. Арк. 198–199.

- 1) 23 червня – 1 липня 1977 р. – суд над М. Руденком та О. Тихим у м. Дружківка Донецької обл.³⁵;
- 2) 22–27 березня 1978 р. – суд над М. Матусевичем і М. Мариновичем у м. Васильків Київської обл.³⁶;
- 3) 18–22 липня 1978 р. – суд над Л. Лук'яненком у м. Городня Чернігівської обл.³⁷.

Усі три судові процеси спеціально були організовані в маленьких містечках – районних центрах – для того, щоб мінізувати розголос та якомога сильніше ізолювати підсудних від громадськості. Такий спосіб проведення розправ фактично унеможлилював присутність іноземних кореспондентів та створював великі труднощі для підтримки політичних в'язнів з боку їхніх однодумців³⁸. Крім того, дату і навіть конкретне місце проведення судів над дисидентами ретельно приховували навіть від найближчих родичів. Дружина першого лідера УГГ Раїса Руденко, а також інші свідки із середовища інакодумців дізналися про початок процесу та отримали відповідні повістки лише за декілька днів після його початку, а зуміли прибути до місця його проведення лише 27–28 червня. Так було вчинено спеціально, щоб обмежити в часі їх перебування у Дружківці. Сама розправа відбувалася не в приміщенні суду, а в будівлі місцевої контори «Смеіторгу», з якої було знято вивіску³⁹.

Органи КДБ цілеспрямовано розробляли комплекс заходів щодо проведення судових розправ над правозахисниками «на високому політичному рівні». Зокрема, напередодні процесу М. Руденка та О. Тихого керівництвом спецслужби було створено дві оперативні групи в Києві та Донецьку «для забезпечення державної безпеки і громадського порядку». 21 червня 1977 р. в Донецьк відправили групу співробітників КДБ республіки під керівництвом заступника Голови КДБ В. М'якушка⁴⁰. Активно вживалися заходи тиску на свідків, щоб «переконати» їх не здійснювати акцій протесту під час своїх виступів на суді, не захищати і не підтримувати підсудних. За кілька днів до процесу працівники КДБ організували посилене оперативне спостереження за однодумцями М. Руденка та О. Тихого. КДБ при РМ СРСР дав вказівки своїм підлеглим не допустити виїзд до Дружківки учасників російського та українського дисидентських рухів. Працівникам спецслужби вдалося запобігти присутності на суді окремих осіб із оточення Андрія Сахарова та Петра Григоренка⁴¹. Як свідчили очевидці подій, серед цих осіб були москвичі Петро Старчик і Кирило Подрабінєк, яких вже у Дружківці було затримано і відвезено до відділку міліції «для з'ясування особи». Відпустили прибулих із камери попереднього ув'язнення лише 1 липня, вже після закінчення судового процесу⁴².

Спільно з органами міліції було передбачено заходи щодо локалізації спроб здійснити акції протесту біля стін приміщення, у якому відбувався суд. Згідно зі спогадами Р. Руденко, будівлю «Смеіторгу» охороняли два міліцейські автомобілі, декілька міліціонерів та близько двадцяти чоловіків у цивільному; у коридорі приміщення знаходилося ще 6 осіб у цивільному (очевидно, це були співробітники КДБ). До Дружківки вдалося дістатися київському дисиденту, члену УГГ Петру Вінсу з другом, проте вони не змогли потрапити до зали суду, адже вона була наповнена перевіреними людьми і місцевими робітниками машинобудівного заводу. Коли кияни таки спробували пройти всередину, «...при вході чийсь [працівників КДБ. – Б. П.] міцні руки відтягнули їх – одного вправо, другого вліво – і тримали до того часу, поки залу заповнили ті ж, що були раніше. Потім киянам, родичам і друзям сказали, що вже нема вільних місць»⁴³.

Схожі «комплекси заходів» реалізовувалися і під час судових процесів М. Матусевича і М. Мариновича у Василькові та Л. Лук'яненка у Городні. За свідченнями очевидців, «відкритий

³⁵ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2... С. 129–151.

³⁶ Там само. Т. 3... С. 101.

³⁷ Там само. С. 136.

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 227–228.

³⁹ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2... С. 129–131.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1061. Арк. 252–253.

⁴¹ Там само. Арк. 254.

⁴² Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2... С. 131.

⁴³ Там само. С. 129–130.



судовий процес» у Василькові охороняла велика група працівників міліції і т. зв. «дружинників». Вони не допускали до зали суду осіб, які приїхали підтримати політв'язнів, зокрема Любу Мурженко, яку було затримано у відділку органів внутрішніх справ до завершення суду⁴⁴. Не було повідомлено дисидентам і про суд над Л. Лук'яненком. Міліція за вказівкою КДБ зупиняла автобуси, що рухалися в Городню; з половини дороги було повернуто до Києва дисидентку О. Мешко⁴⁵. Через оперативно-технічні засоби на період судових процесів кадебісти посилили повсякденний контроль за поведінкою близьких знайомих ув'язнених.

Усіх членів УГГ судили за ч. I або ч. II ст. 62 КК УРСР; їм інкримінували, як правило, поширення самвидавної літератури (у першу чергу програмних документів групи). Проте про саму УГГ під час судових процесів намагалися не згадувати. На публіку влада робила вигляд, що групи взагалі не існує; належність підсудних до правозахисної структури ігнорували, намагаючись не привертати до неї зайвої уваги з боку громадськості⁴⁶. Проте реально, як свідчать доповідні записки на адресу партійного керівництва, КДБ вбачав в УГГ значну загрозу для правлячого режиму, трактуючи її як національно-визвольну організацію, спрямовану на відрив України від СРСР⁴⁷.

В окремих випадках режим прагнув додатково скомпрометувати підсудних. Наприклад, О. Тихому, у якого під час обшуку знайшли вдома гвинтівку часів німецько-радянської війни, інкримінували незаконне зберігання зброї та засудили також і за відповідною ст. 222 КК УРСР⁴⁸. Миколі Матусевичу додатково було висунуто звинувачення у «хуліганстві». Йшлося про інцидент за участю дисидента в с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., коли він зробив зауваження групі туристів, які говорили російською мовою. Відповідна стаття КК УРСР передбачала термін до 1 р. позбавлення волі, який фактично не міг вплинути на загальну тривалість майбутнього перебування дисидента за ґратами. Проте суд приділив цьому епізоду особливу увагу: було допитано більше десяти осіб із туристичної групи. Все робилося для того, щоб подати дисидентське середовище як нібито невихованих людей та «націоналістів-екстремістів»⁴⁹. За матеріалами судового процесу над Л. Лук'яненком під контролем КДБ для обласної газети Чернігівщини «*Деснянська правда*» було підготовлено статтю під назвою «*Дорогою зради*», у якій дисидента характеризували як відступника та прислужника «зарубіжних антирадянських центрів». У статті наголошувалося на знайомстві Л. Лук'яненка під час перебування в мордовських колоніях із «прислужниками фашистів», його контакти з громадянами США та «агентами ЦРУ»⁵⁰.

Підсудні були позбавлені повноцінного захисту, для них призначали державних адвокатів, які не обстоювали повноцінно інтереси своїх підзахисних та фактично підтримували висунуті обвинувачення, схилили дисидентів до покаяння. Адвокат М. Руденка Федір Алексєєв розпочав свою промову словами «Я не можу відкидати і оспарювати провини мого підзахисного Руденка, тому що це доведено наявними в справі речовими доказами», і просив суд лише пом'якшити вирок лідеру УГГ⁵¹. Оскільки напередодні судів інакшодумці перебували в слідчих ізоляторах КДБ, спецслужба через внутрішньокамерних агентів та стеження намагалася розвідати їхні плани й стратегію поведінки під час процесів. Зокрема, напередодні судової розправи над М. Руденком та О. Тихим працівники КДБ планували «оперативним шляхом» отримати копії записів звинувачених. Для того, щоб унеможливити передачу М. Руденком написаних у

⁴⁴ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3... С. 101–105.

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069: Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформаційних повідомлень в ЦК Компартії України, Раду Міністрів УРСР і КДБ СРСР, повернені, 26 липня 1978 р. – 8 серпня 1978 р. Арк. 303–304; Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3... С. 136–138.

⁴⁶ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2... С. 151–180; Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3... С. 136.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 99–100.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062. Арк. 8.

⁴⁹ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3... С. 104–105.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069. Арк. 305–312.

⁵¹ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2... С. 138.

камері віршів та інших «ворожих» документів, було заплановано вилучити ці матеріали під час особистого обшуку ув'язненого відразу після оголошення вироку⁵².

Незважаючи на масштабні заходи та ґрунтовну підготовку КДБ до проведення судових процесів, ув'язнені дисиденти проявили стійкість і намагалися чинити опір розправам над ними. Так М. Руденко та О. Тихий під час своїх виступів відмовилися іти на покаєння, обстоювали свою позицію, наводили факти порушень своїх прав після ув'язнення та свавілля каральних органів⁵³. Левко Лук'яненко заявив про відвід складу суду й державному обвинувачу з мотивів їхньої приналежності до Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), неодноразово заявляв протестні клопотання, оголосив голодування на період процесу, відмовився від призначеного владою адвоката і намагався захищати себе сам⁵⁴. Попри шалений моральний і психологічний тиск, на захист ув'язнених дисидентів виступили декілька свідків – Надія Світлична, Віра Лісова, Михайлина Коцюбинська та Євген Обертас на процесі М. Матусевича і М. Мариновича⁵⁵, свідки Кравцов, Обертас і Затварський – під час розправи над Л. Лук'яненко⁵⁶. Проте назагал владі вдалося завдяки використанню превентивних заходів скоротити до мінімуму можливість відкритих акцій на підтримку ув'язнених учасників УГГ.

У результаті судових процесів лідери УГГ отримали максимально можливі терміни покарання за відповідними статтями: М. Руденко, М. Матусевич, М. Маринович – по 7 р. позбавлення волі та 5 р. заслання, О. Тихий, Л. Лук'яненко – по 10 р. позбавлення волі та 5 р. заслання⁵⁷.

Протягом досліджуваного періоду затримання і судові репресії використовувалися також проти інших активних членів УГГ та близьких до її середовища осіб. Зокрема, 2 березня 1977 р. в Одесі було затримано місцевого дисидента Василя Барладяну, який підтримував тісні зв'язки з М. Руденком; у червні 1977 р. його було засуджено за ст. 187-І КК УРСР («поширювання завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад») на 3 роки позбавлення волі в колоніях загального режиму⁵⁸. Восьмого грудня 1977 р. на вокзалі в Києві було затримано борця за права протестантів, члена УГГ П. Вінса, який був підданий адміністративному арешту на 15 діб за «непокору міліції». 15 лютого 1978 р. його затримали в Києві «за паразитичний спосіб життя», а 6 квітня цього ж року засудили за відповідною ст. 214 КК УРСР до 1 р. позбавлення волі в колоніях загального режиму⁵⁹. У грудні 1978 р. у Чернівцях було взято під варту близького до середовища групи правозахисника Йосифа Зісельса, у якого під час обшуку було вилучено самвидавні документи, матеріали про психіатричні репресії в СРСР; у квітні 1979 р. його засудили за ст. 187-І на 3 р. позбавлення волі в колоніях посиленого режиму⁶⁰. 18 листопада 1978 р. на Житомирщині затримали колишнього політв'язня В. Овсієнка, до якого в гості приїхала членкиня УГГ О. Мешко; наступного місяця проти нього було сфабриковано кримінальну справу нібито «за опір працівникам міліції із застосуванням насильства і погроз» (ст. 188-І, ч. II КК УРСР). Зрештою, 7–8 лютого 1979 р. в результаті судилища над В. Овсієнком у м. Радомишль Житомирської обл. його ув'язнили на 3 р. позбавлення волі в колоніях суворого режиму⁶¹. Лідери УГГ та найбільш активні учасники українського правозахисного руху на багато років опинилися за ґратами та були ізольовані від суспільства.

Затримання і судові процеси стали фактором, який завдав УГГ досить серйозного удару та фактично унеможливив її перетворення на потужну й масштабну опозиційну до радянського режиму громадсько-політичну одиницю. Керівництво КДБ звітувало після судового процесу

⁵² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1061. Арк. 253.

⁵³ Там само. Арк. 299.

⁵⁴ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3... С. 138.

⁵⁵ Там само. С. 103–104.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1069. Арк. 304.

⁵⁷ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 1... С. 27–29.

⁵⁸ Рух опору в Україні: 1960–1990... С. 76.

⁵⁹ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 1... С. 53–54.

⁶⁰ Там само. С. 74–75.

⁶¹ Там само. Т. 3... С. 171, 215–219.



над М. Руденком та О. Тихим у липні 1977 р., що в результаті притягнення лідерів групи до кримінальної відповідальності «зірвані задуми противника розгорнути ворожу діяльність по згуртуванню антирадянських елементів на Україні»⁶². У жовтні цього ж року В. Федорчук, аналізуючи проведені репресивні заходи щодо боротьби проти українського дисидентського руху, робив висновок про те, що активність учасників УГГ в результаті затримань найбільш активних її учасників вдалося значно приглушити⁶³. Зрештою, у доповідній записці очільника КДБ УРСР на адресу загальносоюзного КДБ від 14 квітня 1979 р. стверджувалося, що в результаті вищезгаданих судових процесів у поєднанні з широким комплексом оперативно-профілактичних і «виховних» заходів щодо інших дисидентів вдалося «в основному локалізувати ворожу діяльність націоналістичних елементів... І група, як така, практично перестала існувати»⁶⁴.

Однак такі оцінки не відповідали дійсності. Попри те, що УГГ дійсно вдалося завдати досить болючих ударів, вона не припинила свого існування. Завдяки активності тих її учасників, які залишалися на волі – в першу чергу О. Мешко та О. Берднику – група продовжувала активну діяльність. Протягом січня – квітня 1977 р. вдалося випустити десять меморандумів щодо переслідувань учасників дисидентського руху в Україні. У жовтні цього ж року О. Бердник, П. Григоренко, О. Мешко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко та Н. Строката подали до Ради Міністрів УРСР клопотання з вимогою «надати Групі офіційний статус». У першій половині 1978 р. вдалося підготувати «Інформаційні бюлетені» № 1 і № 2, у яких було акумульовано інформацію про репресії проти учасників українського дисидентського руху та порушення прав людини в УРСР, а в листопаді цього ж року – «Інформаційний бюлетень № 4». Також улітку 1978 р. побачив світ програмний документ Групи під назвою «Наші завдання». Список учасників УГГ із лютого 1977 р. по січень 1979 р. поповнився прізвищами дев'яти осіб – Петра Вінса (лютий 1977 р.), Ольги Гейко-Матусевич (травень 1977 р.), Віталія Калиниченка (жовтень 1977 р.), Василя Січка (лютий 1978 р.), Петра Січка (квітень 1978 р.), Юрія Литвина (червень 1978 р.), Володимира Малинковича (жовтень 1978 р.), Михайла Мельника і Василя Овсієнка (обидва – листопад 1978 р.)⁶⁵. Зрештою, станом на лютий 1979 р., судові репресії були застосовані щодо п'ятох із 12-ти членів-засновників УГГ; всього за ґратами перебували 7 із 23 чинних учасників групи (М. Руденко, О. Тихий, М. Матусевич, М. Маринович, Л. Лук'яненко, П. Вінс, В. Овсієнко). Остаточно припинити громадську активність УГГ на території УРСР вдалося лише після значного посилення судових та позасудових репресій режиму в 1979–1981 рр.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Упродовж лютого 1977 – лютого 1979 рр. радянський режим здійснив низку цілеспрямованих судових переслідувань лідерів та активних учасників Української гельсінської групи, що стало важливим етапом у боротьбі радянських спецслужб із організованим правозахисним рухом в УРСР. Судові переслідування супроводжувалися широким спектром оперативно-профілактичних, адміністративних та дискредитаційних заходів з боку КДБ, які були спрямовані на ізоляцію, залякування та нейтралізацію впливу УГГ на українське суспільство й міжнародну спільноту.

Аналіз судових процесів над М. Руденком та О. Тихим, М. Матусевичем і М. Мариновичем, Л. Лук'яненком, іншими українськими правозахисниками демонструє високий рівень координації між КДБ, партійним керівництвом та судовими органами з метою знищення організаційного ядра групи. Особливу увагу приділяли приховуванню самої належності підсудних до УГГ, що свідчить про намагання радянської влади запобігти легітимізації дисидентського руху як організованої опозиції. У той же час, незважаючи на фізичну ізоляцію більшості лідерів, УГГ змогла зберегти своє функціонування завдяки активності залишених на волі учасників та ширшому дисидентському середовищу, продовжувала діяти легальними методами. Судові репресії проти УГГ у досліджуваний період стали поворотним моментом у стратегії КДБ щодо дисидентського руху в Україні. Вони водночас демонструють межі ефективності насильницького придушення, адже, попри масштабну репресивну кампанію, група не припинила

⁶² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062. Арк. 11.

⁶³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 101.

⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. Арк. 73.

⁶⁵ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод : в 4 т. Т. 1... С. 28–29.

своїєї діяльності, зберегла символічну присутність у публічному дискурсі та стала прикладом моральної стійкості й непохитності в боротьбі за права людини.

До перспективних напрямів подальшого дослідження окресленої теми можемо віднести детальний аналіз оперативно-профілактичних і «виховних» заходів КДБ проти середовища УГГ у лютому 1977 – лютому 1979 рр., вивчення активізації судових і позасудових репресій КДБ проти гельсінського руху в 1979–1981 рр. Глибшого розгляду потребує використання КДБ в другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр. методу фабрикування проти українських дисидентів звинувачень у здійсненні кримінальних злочинів. Також вартувало би простежити хід і наслідки репресивних дій КДБ проти представників «постшістдесятиницького середовища» (Ю. Бадзьо, М. Коцюбинська, Б. Антоненко-Давидович та ін.) в другій половині 1970-х рр.

JUDICIAL REPRESSIONS OF THE STATE SECURITY COMMITTEE AGAINST THE UKRAINIAN HELSINKI GROUP (FEBRUARY 1977 – FEBRUARY 1979)

Bohdan PASKA

*Vasyl" Stefanyk Carpathian National University,
Department of History of Ukraine and methods of teaching history,
57, Shevchenko St., 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5452-5254*

Summary

The article examines the Soviet regime's judicial repressions against the Ukrainian Helsinki Group (UHG) during the period of its highest activity – from February 1977 to February 1979. This period became crucial in shaping the state strategy of the Soviet authorities to suppress the organized human rights movement in the Ukrainian SSR. Based on a broad source base, which includes previously classified documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, UHG program documents, and testimonies of participants in the events, the author analyzes the forms, methods, and scope of the KGB's repressive policy towards group members. The methodological basis of the article were the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. A cross-analysis and comparison of information from historical sources of various origins was carried out to establish an objective picture of events. The scientific novelty of the study lies in the fact that this problem has not yet become the subject of full-fledged study in modern Ukrainian historiography.

The article focuses on the specifics of the implementation of legal prosecutions, which served not only as an instrument of punishment, but also as a means of preventive pressure, isolation of UHG leaders and demonstrative intimidation of wider dissident circles. The article covers in detail the course of the trials of Mykola Rudenko, Oleksiy Tykhy, Mykola Matusevych, Myroslav Marynovych and Levko Lukyanenko, as well as the organizational, operational and ideological mechanisms of their implementation. The author proves that despite the demonstrative nature of the repressions and attempts to discredit the UHG as an "anti-Soviet" and "extremist" organization, its participants demonstrated a high level of moral stability, refusal to cooperate with the authorities and an attempt to use the courts as a platform for public exposure of human rights violations in the USSR. Special attention is paid to the international context of the UHG's activities, in particular the KGB's attempts to minimize its contacts with the outside world, ignoring the very fact of the group's existence in the public sphere.

The article also examines the consequences of judicial repression for the future fate of the UHG. Although the arrests and long prison terms of key activists dealt a significant blow to the structure, they did not lead to its liquidation. The Group's activities continued through the efforts of the remaining participants, among whom Oksana Meshko and Oles Berdnyk were particularly active. The UHG continued to publish memoranda, newsletters, and appeals to the international community, and recruited new members, including political prisoners.

The article allows for a comprehensive assessment of judicial repression as one of the central instruments of the Soviet penal system in countering the human rights movement in Ukraine, as well as to trace the mechanisms of pressure, disinformation, and manipulation of public opinion that were characteristic of the KGB's activities in the specified period. The study deepens the understanding of the dynamics of the confrontation between the state and civil society under the conditions of an authoritarian regime and outlines important aspects of national resistance, relevant in the modern context of the struggle for human rights.

Key words: Ukrainian Helsinki Group (UHG), Committee for State Security (KGB), repressions, Ukrainian dissident movement, human rights movement, Soviet regime.



REFERENCES

- Bazhan, O. (1999). Ukrainska Helsinska hrupa: lehalna forma protystoiannia totalitarnomu rezhymovi v URSR [Ukrainian Helsinki Group: a legal form of opposition to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific notes of the NaUKMA*, vol. 14: Istoriiia, pp. 73–79 (in Ukrainian).
- Danyliuk, Yu., & Bazhan, O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia) [Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)]*. Kyiv: Ridnyi kraj, 616 p. (in Ukrainian).
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine].
- Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv [Dissent: Ukrainian intellectuals in the resistance movement of the 1960s and 1980s]*. Kyiv: Lybid, 224 p. (in Ukrainian).
- Lukianenko, L. (1994). *Ne dam zahynut Ukraini! [I will not let Ukraine perish!]*. Kyiv: Sofiia, 512 p. (in Ukrainian).
- Obertas, O. (Comp.) (2008). *Heneral Petro Hryhorenko: Spohady, staty, materialy [General Petro Hryhorenko: Memories, articles, materials]*. Kyiv: Smoloskyp, 832 p. (in Ukrainian).
- Ovsienko, V. (2023). *Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka [The Light of People: Memoirs and Nonfiction]*. Kyiv: KLIO, 512 p. (in Ukrainian).
- Ovsienko, V. (Comp.) (2012). *Oleksa Tykhyi: dumky pro ridnyi Donetskyi kraj (Tom I) [Oleksa Tykhyi: thoughts about the native Donetsk region (Volume I)]*. Donetsk: Polihrafichnyi budynok «Donechchyna», 416 p. (in Ukrainian).
- Ovsienko, V. & Serhiienko, O. (Comp.) (2005). *Ne vidstupliusia!: Do 100-richchia Oksany Yakivny Meshko [I Will Not Back Down!: To the 100th Anniversary of Oksana Yakivna Meshko]*. Kharkiv: Prava liudyny, 344 p. (in Ukrainian).
- Paska, B. (2024). Reaktsiia Komitetu derzhavnoi bezpeky na stvorennia Ukrainskoi helsinskoï hrupy (1976–1977 rr.) [The reaction of the State Security Committee to the creation of the Ukrainian Helsinki Group (1976–1977)]. *Kulturolohichniy almanakh – Cultural Almanac*, no. 3, pp. 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18> (in Ukrainian).
- Pavliuchenko, Yu. (2018). Istoryko-pravovi aspekty diialnosti Ukrainskoi helsinskoï hrupy [Historical and legal aspects of the activities of the Ukrainian Helsinki Group]. *Vasyl Stus: zhyttia, ideolohiia, tvorchist, sotsiopolitychnyi i literaturnyi kontekst. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï vshanuvanniu pamiati vidomoho ukrainskoho poeta, perekladacha, literaturoznavtsia i pravozakhysnyka – Vasyl Stus: life, ideology, creativity, sociopolitical and literary context: Materials of the VI International Scientific and Practical Conference dedicated to honoring the memory of the famous Ukrainian poet, translator, literary critic and human rights activist*. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, pp. 34–38 (in Ukrainian).
- Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini. Seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine. Mid. 1950s – early 1990s]*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihiy, 720 p. (in Ukrainian).
- Seko, Ya. (2012). Osnovni etapy diialnosti Ukrainskoi Helsinskoï hrupy [Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activities]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia – Scientific records of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History*, iss. 1, pp. 142–149 (in Ukrainian).
- Zakharov, Ye. (Comp.) (2001). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianni vykonannia Helsinskykh uhod : v 4 t. T. 1: Osobystosti [Ukrainian Public Group for Promoting the Implementation of the Helsinki Accords : in 4 vols. Vol. 1: Personalities]*. Kharkiv: Folio, 208 p. (in Ukrainian).
- Zakharov, Ye. (Comp.) (2001). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianni vykonannia Helsinskykh uhod : v 4 t. T. 2: Dokumenty i materialy. 9 lystopada 1976 – 2 lytnia 1977 [Ukrainian Public Group for the Promotion of the Implementation of the Helsinki Accords: in 4 vols. Vol. 2: Documents and Materials. November 9, 1976 – July 2, 1977]*. Kharkiv: Folio, 196 p. (in Ukrainian).
- Zakharov, Ye. (Comp.) (2001). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianni vykonannia Helsinskykh uhod : v 4 t. T. 3: Dokumenty i materialy. Serpen 1977 – 10 hrudnia 1978 [Ukrainian Public Group for the Promotion of the Implementation of the Helsinki Accords: in 4 vols. Vol. 3: Documents and Materials. August 1977 – December 10, 1978]*. Kharkiv: Folio, 240 p. (in Ukrainian).
- Zinkevych, O. (Ed.) (2012). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk [The Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference]*. Kyiv: Smoloskyp, 896 p. (in Ukrainian).